

HILVERSUM IN DE BAN VAN DE DIAMANT

Tijdelijk toevluchtsoord voor een fluctuerende bedrijfstak

door J.E. Lamme en C.van der Voort

Het is september 1906, zeven uur in de ochtend van een mooie nazomerse werkdag. Op het Stationsplein van Hilversum is het al een drukte van belang. Men ziet op dit vroege uur vooral werklieden. De meesten zijn onderweg van of naar Amsterdam. Ze reizen op een weekkaart die zes dagen geldig is en f1,80 kost. Het reisgeld wordt ge-

heel of ten dele door de baas vergoed. Ze reizen overigens niet alleen per trein (van de Hollandische IJzeren Spoorweg Maatschappij), maar ook met de Gooische Stoomtram. Deze verbindt Hilversum via Laren en Naarden met Amsterdam.

Er komen op dit uur meer mensen in Hilversum aan dan er vertrekken.¹ Het is het hoogtepunt van

Leden van den A. N. D. B.!

Opnieuw moet, en met meer kracht dan ooit te voren, tegen de weder voortdurende onderkruiperij opgetreden worden.

Ingevolge geel besluit van uw Hoofdbestuur zullen alle beschikbare krachten ingespannen worden om de ontduikingen van het tarief tegen te gaan.

Vels gevallen van onderkruiperij zijn ons bekend, o. a. bij Gebr. VAN WEERDEN, waarvoor het Hoofdbestuur mede kannen rekenen op volledige medewerking van alle vakgenoten.

Er wordt echter ook onder het tarief gewerkt voor juweliers die ons onbekend zijn, en daaraan doet het Hoofdbestuur een beroep op de Vakgenooten in het algemeen en de Bondsleden in het bijzonder, om ALLE gevallen van onderkruiperij ten spoedigste en zoo volledig mogelijk, met opgave van namen van werklieden en, zoo het kan, ook van juweliers, aan het Dagelijksch Bestuur bekend te maken.

Dat niemand zich daar verkooft-begrepen haerwaardigheid late weerhouden te doen wat zijn plicht is, want men bedenke het wel!

ons ALLER belang staat op het spel!

Er moet eens en vooral een einde gemaakt worden aan ALLE onderkruiperij! En dat kan, als alle vakgenooten hun plichtdoen volgen waar het Hoofdbestuur voorgaat ter uitvoering der besluiten der Gecombineerde Besturen ten dien opzichte.

Slagen wij erin in dezen slappen tijd het tarief te HANDHAVEN dan is onze toekomst voorgoed verzekerd!

Dat nu alle vesten en inwendige beuzelachtigtwisten vergeten zijn en laten ALLE Bondsleden als EEN man strijden voor ons aller zaak!

Waar: het Hoofdbestuur
11 178 J. C. W. van
Hans A. J. P. H. van der

Vooraf in de eerste jaren na de oprichting ging de Algemeenen Nederlandschen Diamantwerkers Bond (kortweg A.N.D.B.) de strijd aan met vakgenoten die werk aanvaardden beneden de afgesproken minimum-prijzen. Bij de harde aanpak van deze onderkruiperij was het Weekblad, onder redactie van Henri Polak, een geducht wapen.

Het bestuur van de A.N.D.B. bijeen op 17 mei 1900. V.l.n.r. Bernard Wins, D.P. de Vries Dzn., voorzitter Henri Polak, secretaris Jan van Zutphen en C.A. van der Velde. (coll. IISG, Amsterdam)

een economische bloeiperiode, die in 1902 begon en die tot 1907 zou duren. Hilversum profiteert van die hausse en maakt een ongeëvenaarde groei door. Er is, naar later blijkt, geen gemeente in Nederland die ooit zo'n relatief sterke groei doormaakte. En niet door overheidsbemoeiing maar louter door particulier initiatief. In Hilversum gebeurt het in 1906. Er wordt enorm veel gebouwd. De bouw van villa's mag dan ten opzichte van de jaren 1904 en 1905 iets zijn teruggelopen, het aantal nieuwe werkmanswoningen (280) en burgerwoningen (240) bereikt een absoluut top-punt. Veel van de arbeiders, die op de bewuste septemberdag per tram en trein aankomen, vullen het legertje werklieden aan dat in de bouw werkt en al in Hilversum woont. Het aantal nieuwe werk- en bergplaatsen (220) geeft aan, dat er in 1906 in Hilversum ook veel nieuwe activiteiten worden gestart.²

We verplaatsen het beeld. Het is wat later op dezelfde ochtend. We zijn in het raadhuis op de Kerk-

brink. Ook daar is het druk. Naast de vaders die hun pasgeboren kind aangeven, komen veel mensen zich in- of uit laten schrijven als inwoner van de gemeente. De vrouwen zijn in de meerderheid. Ze zijn overwegend jong en ongehuwd en van beroep meestal dienstbode. De klerk schrijft de binnenkomers en vertrekkers in twee verschillende boeken met de datum, naam en plaats waar ze vandaan komen of waar ze naar toegaan en hun beroep.

Onder de mannen die zich laten uitschrijven zijn ook gezinshoofden. Ze hebben de zomer doorgebracht in Hilversum en gaan vóór de winter weer weg, meestal naar Amsterdam. Het valt de klerk van het Raadhuis nauwelijks op. Het beeld van een zeer mobiele bevolking (ieder jaar verhuist één op de vier inwoners!) is op dat moment heel normaal. En ook die snelle wisseling van dienstboden en zomergasten is in Hilversum sinds de komst van de spoorlijn in 1874 de gewenste zaak van de wereld geworden.³

Wèl valt het de klerk op dat er onder de vestigers opnieuw een aantal mannen is uit Amster-

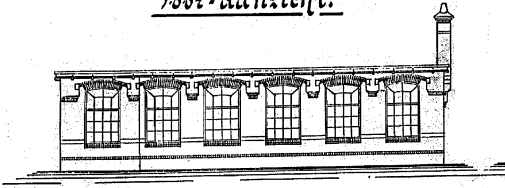
Plan voor het bouwen van een Diamantslijperij op een terrein aan de Liebergerweg te Hilversum.

Hilversum, April 1906.

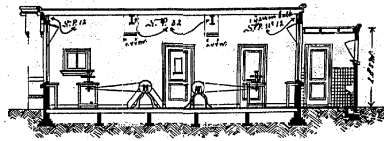
Vanins de eigenaar
K. Schiller

Schaal 1:100.

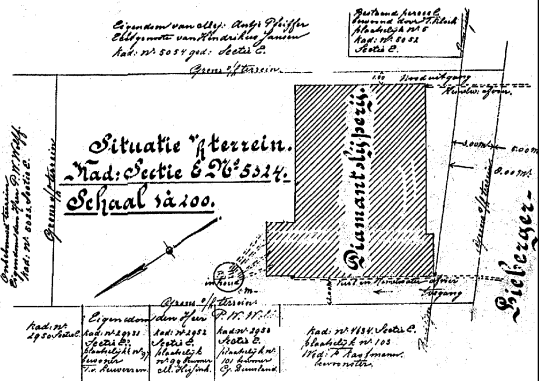
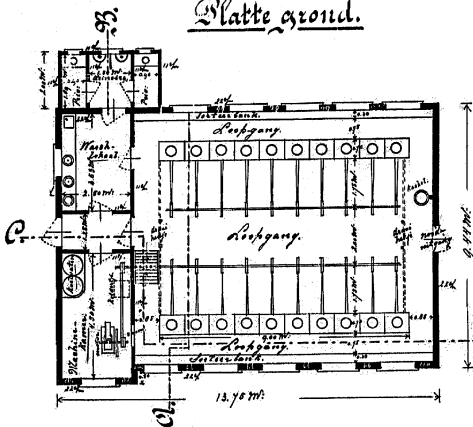
Voor-aanzicht.

Doorsnede A-B.

Platte grond.

Op de bouwtekening van diamantslijperij 'de Volharding' van F.F. Kramer aan de Liebergerweg 3 zijn zelfs de slijpmolens ingetekend. De Hilversumse slijperijen werkten op dat tijdstip veelal met een gasmotor die de energie schoon, goedkoop en snel bedrijfsklaar kon leveren. (Archief Bouwtoezicht Hilversum)

dam die als beroep diamantslijper opgeven.⁴ Soms blijven ze in Amsterdam werken maar de meesten gaan werken bij één van de nieuwe slijperijen die zich dit jaar in Hilversum hebben gevestigd. Er was al zo'n bedrijfje in het begin van de jaren '90, maar dat verdween weer. En net voor de eeuwwisseling waren er weer twee of drie slijperijen gekomen. Maar in 1906 is dat aantal plotseling gestegen tot zeven en ook in Bussum schijnt dit jaar het eerste bedrijf te zijn opgericht. De klerk vraagt zich af waarom die slijperijen hier naar toe komen. Al vanouds is Amsterdam toch de diamantstad? Vanwaar ineens die belangstelling voor Hilversum? Hij heeft wel eens gehoord dat de inkomstenbelasting in Amsterdam hoog is. Maar ja, dat geldt voor alle Amsterdammers, en die komen toch ook niet allemaal naar Hilversum? Ook wordt wel verteld dat ze hier komen omdat

werken in de bedrijven hier gezonder zou zijn, maar anderen beweren weer dat dat onzin is en dat ze problemen hebben met de organisatie van diamantbewerkers. Dat ze de bemoeizucht van die 'sosjalen', zoals ze genoemd worden, beu zijn. Maar wat er allemaal van waar is?

Een eeuw later tasten wij nog steeds in het duister over het antwoord op de intrigerende vraag: Welke redenen had een (klein) deel van de diamantbewerkers uit Amsterdam rond het begin van de deze eeuw om zich in Hilversum te vestigen? Reden voor een onderzoekje en daarvoor kijken we eerst nog wat verder achterom.

Amsterdam diamantstad

Diamant is in de aardkorst in miljoenen jaren ontstaan onder grote druk en hitte. Kristallisatie van

Een slijperij, mogelijk die van Asscher, in Amsterdam ca. 1906. De slijpmolens op de achtergrond worden via riemen, die zijn verbonden met een centrale as, aangedreven door een elders in het gebouw opgestelde stoommachine. (Coll. IISG, Amsterdam)

zuivere koolstof gaf het zijn ongeëvenaarde hardheid. De naam diamant is afgeleid van het Griekse *adamas* dat onbedwingbaar of staalhard betekent. Maar de eerste ontdekking was ongetwijfeld in India, waar diamant al voor het begin van onze jaartelling moet zijn gebruikt, bijvoorbeeld bij het graveren. Hoe de kunst van het diamantslijpen naar Europa is overgebracht is moeilijk te achterhalen.

Het waren Phoeniciërs of joden die het ambacht overbrachten naar het Iberisch Schiereiland. Spanjaarden, Portugezen en Venetianen moeten het verder hebben verspreid over Europa. In West-Europa werd voor het eerst in de steden Neurenberg, Parijs en Brugge geslepen. Later kende Antwerpen een belangrijke diamantbewerking. De val van die stad in de 80-jarige Oorlog (1585) was het sein voor het vertrek van vooral Portugees-joodse diamantbewerking naar Amsterdam. In het begin van de 17e eeuw voegden zich daar Duitse en Poolse joden bij.

Joden werden hier weliswaar getolereerd maar ook met enige argwaan bekeken. Zeker als ze door hun harde werken een bedreigende concurrentie vormden. De beroepsgilden, die de bescherming van hun leden op het oog hadden, konden met succes joodse leden weren. Het diamantbewerkingersvak kende geen gilden, het bleef een vrij handwerk. Geen wonder dat de joodse nieuwkomers bijna gedoemd waren om te werken in de handel of de diamantnijverheid. De opheffing van de gilden in de Franse Tijd maakte de toegang tot andere beroepen gemakkelijker.

In het diamantslijpersvak bleef de tegenstelling bestaan tussen de 'christen-slijpers' en hun joodse vakgenoten. Tevergeefs probeerde de eerste groep het werken van de anderen te dwarsbomen. Bijvoorbeeld door een verbod op zondagse arbeid te eisen. De Amsterdamse vroedschap liet zich echter niet voor dat karretje spannen. De Franse bezetting had een zeer nadelige invloed

Diamantstraat

Tijdens de vergadering van de Hilversumse gemeenteraad op 3 augustus 1897 werd een groot aantal nieuwe straatnamen voorgesteld en aangenomen. Men viel alleen over de Jonkerstraat bij de Liebergerstraat. De heer K.J. Perk stelde voor daar de naam Diamantstraat voor te kiezen, omdat er in die straat een diamantslijperij zou komen. De heer Nieuwenhuijzen stelde voor Gildeweg en *zulks omdat aan dien weg het eerste vergaderlokaal voor de RK Werkliedenvereniging is geweest en deze laatste als een stap tot herstel van de gilde is te beschouwen*. Het punt kwam in stemming en Diamantstraat kreeg alle stemmen, uitgezonderd die van de heer Nieuwenhuijzen.

Johan Coenrad Jaakke (coll. C. v.d. Voort)

op het diamantbedrijf. Vóór de import van het revolutionaire gedachtengoed waren er 3.000 diamantbewerkers in Amsterdam. Na de val van Napoleon in 1815, was er nauwelijks één over.

Van huis- naar fabrieksnijverheid

Het moeten enige handelaars in juwelen zijn geweest die na 1815 het initiatief namen om 20 jongelui (eerlijk verdeeld: tien joden en tien christenen) het vak weer te leren. Dat had succes. Opmerkelijk is ook, dat na 1822 de huisindustrie steeds meer moet wijken voor de productie in fabrieken. Vooral de joodse slijpers lijken voorop te gaan in deze vernieuwing. In de fabrieken wordt de energie aanvankelijk geleverd door paarden, na 1840 door stoommachines die tientallen slijpmolens kunnen aandrijven. Geen wonder dat kort daarna weer honderden werklieden het slijpersvak uitoefenen. Maar zelfs na 1855 zijn er nog veel

Johan Coenraad Jaakke

J.C. Jaakke, geboren in Amsterdam in 1875, werkte aldaar als timmerman en diamantslijper. In 1895 richtte hij een fabriekje op aan de Middenweg. Zowel in 1896 als in 1897 haalde hij de kolommen van het *Weekblad van de A.N.D.B.* met twee branden in zijn werkplaats aan de Fredrik Hendrikstraat. De tweede brand brak uit nadat hij tevergeefs zijn slijperij met tien molens in *De Telegraaf* te koop aanbood. Het *Weekblad* meldde tevreden dat *met de exploitatie dier kleine krotjes het ook al niet voor de wind schijn te gaan, vooral waar de bond het doel der stichting nl. onderkruiperij ten opzichte van loon en arbeidstijd, vrijwel verijdeld heeft. Kortom, meneer Jaakke, beschreven als een aardige snaak, wordt geboycot. Hij is zonder overdrijving, minstens acht maal betrapt op onderkruiperij van zeer verdacht allooi*. Het leven werd hem in Amsterdam zo zuur gemaakt dat hij in 1898 besloot naar Hilversum te verkassen. Hij woonde en werkte aanvankelijk aan de Havenstraat 99. Later werd het bedrijf verplaatst naar Kerklaan 1 en ging hij zelf aan de Liebergerstraat 20b (nu St. Vitusstraat) wonen. Wonderlijk genoeg verschenen met enige regelmaat advertenties van hem in het *Weekblad* waarin hij om personeel vroeg, terwijl de kritiek in de redactionele kolommen op deze vos en zijn streken met regelmaat terugkeerde. De kritiek was niet mals in 1901 toen er weer klachten over Jaakke het bondsbestuur bereikten. *Een geboren onderkruipersbaas. En ook het grootste deel van het personeel bestaat uit wanbetalers, ongeorganiseerden en geroyeerden. En sommige dezer heren weigeren "uit principie" (je ruikt de vrijheid al een uur in de wind) in het bondsgebouw te komen om door het treffen eener regeling een einde te doen maken aan hun onderkruiperij.*

In 1905 heeft Jaakke wellicht eieren voor zijn geld gekozen, want hij keerde terug naar Amsterdam om aan de Fagelstraat opnieuw zijn geluk te beproeven. Hij lijkt zijn leven gebeterd te hebben. In 1909 vroeg hij een briljantslijper, die hij zelfs 20% boven het minimumloon wilde betalen.²²

thuislijpers, vooral onder de christenen. Een moeizaam en vermoeiend bestaan, omdat de molens door bezield energie (lees: huisgenoten) wordt aangedreven.

De diamanthandel en dus ook de slijperij lijkt meer dan elke andere bedrijfstak gevoelig voor internationale gebeurtenissen. Bijna alle oorlogen van de 19e eeuw hebben rampzalige gevolgen voor de bedrijfstak. Vooral de periode 1853-1871, van Krim-oorlog tot Frans-Duitse oorlog, heeft zo'n desastreuze uitwerking dat de industrie opnieuw ten dode lijkt opgeschreven. Toch volgt een wonderbaarlijk herstel.

Rijnhard Boonacker, een geletterd man

De slijpersbaas en diamantbewerker Rijnhard Boonacker, geboren in 1874 te Nieuwer Amstel, verhuisde vanuit Amsterdam in mei 1890 naar Hilversum. Daar woonde hij achtereenvolgens in de Diamantstraat 39, 76 en 82, vervolgens St. Annastraat 37 en 19, Pauwenstraat 7 en Resedastraat 14. Hij overleed te Hilversum op 12 januari 1920, slechts 45 jaar oud. Hij was Nederlands Hervormd en had het moeilijk met de socialistische signatuur van de A.N.D.B. Met enige regelmaat verschenen in het *Weekblad* van de Bond zijn kritische en goed geformuleerde commentaren op hem onwelgevallige zaken. Zo reageerde hij in juni 1900 toen hij meende dat diamantbewerker met een andere levensovertuiging waren belasterd: *Het kan toch niet Uw bedoeling zijn mij wijs te maken dat de Christelijk Historische Werklieden Partij een struikelblok voor de vooruitgang is, of dat de ongevallenwet door middel dier partij is gevallen?*

In 1902 was hij degene die ongezouten kritiek had op het tendentieuze verslag van het bezoek dat Carel Hester, een bondsbestuurder, aan Hilversumse slijperijen brengt. Hij schreef een subtiel en ironisch stuk, waarin hij de schrijver tot slot uitnodigde hem in de zomer nog eens te bezoeken, *dan wil ik u in Hilversum nog iets anders laten zien dan stinkende fabrieken en moordende valluiken. Ik zal u dan overal als gids dienen en zal dan als bewijs van inschikkelijkheid, spraakzaam, in het oog lopend spraakzaam zijn.* Hij moet bij het bondsbestuur indruk hebben gemaakt. Het valt anders niet te verklaren dat hij in 1906 de eerste beheerder van de A.N.D.B.-bibliotheek voor de Hilversumse diamantslijpers was. Een bescheiden start weliswaar, met 193 boeken, zo meldde het *Weekblad* van 6 april 1906. *Het is een proef vrienden, het ligt aan u of zij zal slagen. De bibliotheek is gevestigd bij onzen vriend R. Boonacker, Pauwenstraat 7.*

De Kaapse periode

De sterk verminderde aanvoer van ruwe diamant uit de Braziliaanse groeven wordt na 1871 ruimschoots goedgemaakt door nieuwe en rijke vondsten uit Zuid-Afrika. Het gevolg is sprookjesachtig. Er zijn nogal wat burgers die goed garen hebben gesponnen bij de oorlog tussen de Duitsers en de Fransen. Ze hebben veel geld te besteden en de vraag naar diamanten stijgt enorm. De 1.100 diamantbewerker kunnen het werk lang niet aan. Ze worden door de juweliers in de watten gelegd en gekoesterd als koningskinderen. De lonen schieten omhoog. Gemiddeld gaat de diamantbewerker met f130 per week naar huis. Een astronomisch loon voor die tijd, waarin een werkman in een 'gewoon' beroep met hooguit f15 genoegen moet nemen.

Maar er zijn er die nog veel meer verdienen. Weeklonen van f500 tot zelfs f1.000 moeten in die tijd zijn betaald, al geldt dat waarschijnlijk alleen voor de klovvers, de 'heren onder de diamantbewerker'. Ze genieten van hun status en niets is te dol. Ze laten zich in calèches naar hun werk rijden en hebben een eigen loge in de schouwburg. Het verhaal gaat, dat ze – om indruk te maken – hun sigaar aansteken met een briefje van tien gulden. Hoe dan ook, Amsterdam vaart er wel bij. En niet alleen door de opbrengst van de inkomstenbelasting, die destijds ten goede kwam aan de gemeente. Restaurants en café's schieten als paddestoelen de grond uit en het straatleven wordt veel gezelliger.

Maar de pret duurt niet lang. Eigenlijk begint de achteruitgang al in 1873. Tal van leerlingen, aangehouden door de hoge opbrengsten, eisen hun plaats op. Dat maakte de spoeling dun en de exorbitante lonen dalen. In 1876 begint een nieuwe crisis en weinig diamantbewerker hebben dat voorzien. Van de ene dag op de andere vervallen ze tot de bedelstaf.⁵

De oprichting van de A.N.D.B.⁶

De bloeiperiode leert de diamantwerkers om beter voor hun rechten op te komen. Ook vóór die tijd waren er al fondsen voor weduwen en wezen maar tijdens en na de Kaapse periode wordt een tiental bondjes en vakverenigingen opgericht. Deze behartigen de belangen van diverse beroepsgroepen (klovvers, snijders, brilliantslijpers, roosjeslijpers enz.) binnen de bedrijfstak bij werkgevers en juweliers. Vaak komen echter onderlinge tegenstellingen aan het licht. Over hogere lonen is men het wel eens maar bijvoorbeeld de (gildeachtige) beperking van het aantal leerlingen schiet velen in het verkeerde keelgat. Een briefschrijver in het *Handelsblad* van maart 1872 (*vriend van de ambachtsman, doch vijand van alle dwangmaatregelen*) vertolkt die gevoelens en meent dat het hier om een *schandalige maatregel* gaat. Dit soort kwesties suddert jarenlang door en zorgt ervoor dat veel diamantbewerker ervoor kiezen om hun bondje de rug toe te keren en als 'eigenwerkmaker' te opereren.

Als in de jaren '80 de sociaal-democratische beweging opkomt, staan de diamantbewerker niet te dringen. Het lijkt een beroepsgroep die zich eerder verheven voelt boven, dan solidair is

met de arbeidende klasse. Als in 1888 de Sociaal-Democratische Bond een diamantbewerdersvereniging opricht, lijdt deze aanvankelijk een wijwend bestaan. De joodse werknemers doen aanvankelijk niet eens mee.

Maar de grote doorbraak komt in 1894. Tijdens een staking wordt de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerdersbond (A.N.D.B.) opgericht en die had meteen groot succes. Een belangrijke rol spelen daarbij de legendarische slijpersbaas 'Ome Jan' van Zutphen en diamantsnijder Henri Polak. De werkgevers, verrast door het plotseling eensgezinde front, willigen tal van eisen in. Een jaar na de staking kan voorzitter Polak in het *Weekblad* van de Bond niet zonder trots de balans opmaken: 7 à 8.000 diamantbewerders kregen samen drie miljoen gulden meer loon. En er is vooruitgang geboekt bij het uitbannen van vrouwen- en kinderarbeid. Als Polak in 1905 opnieuw de balans opmaakt is de arbeidsduur van 15 tot 9 uur teruggebracht, een schaftijd van 1 tot 2 uur bereikt en de verplichte aanschaf van duur slijpmateriaal (boort) afgeschaft. De lonen zijn, afhankelijk van het soort werk, met 50-300% gestegen. En in 1911 wordt voor de bedrijfstak de acht-urige werkdag bevochten. Een unicum omdat die voor de rest van Nederland pas in 1919 in werking treedt.

Met 1911 zijn we al lang voorbij het tijdstip waarop de eerste diamantbewerders uit Amsterdam naar Hilversum komen. De voorgeschiedenis geeft enige aanknopingspunten waarom dat gebeurde. We veronderstelden in het begin van dit artikel een aantal beweegredenen, maar het bleek niet eenvoudig om daarvoor harde bewijzen op tafel te krijgen.

Een belangrijke bron van informatie bleek de inhoud van de verschillende jaargangen van het *Weekblad van de A.N.D.B.*, dat vanaf de oprichting in 1894 verscheen. Ook de correspondentie die bij de Bond binnenkwam is bewaard gebleven en werd bekeken op zaken die met Hilversum te maken hadden.⁷ Voor een aantal verklaringen vonden we genoeg aanwijzingen om ze hier te presenteren.

Ongenoegens over de belasting

In 1898 schrijft Henri Polak, eindredacteur van het *Weekblad*, een vlammend protest tegen de Am-

De heer Th. J. Brakkee en zijn vrouw op latere leeftijd. Een Amsterdamse diamant-versteller, die het juk van de Bond probeerde af te werpen en zijn geluk in Hilversum beproefde. (coll. C. v.d. Voort)

sterdamse belastingpolitiek, die het vooral op de diamantslijpers gemunt zou hebben. Hij noemt een aantal schrijnende gevallen van werkers met een klein inkomen die buitensporig zijn belast. Hem zijn wel 60 van dit soort gevallen bekend. Wat denkt de gemeente Amsterdam wel te bereiken met *het krankzinnige werk harer ambtenaren?* Hij meent te moeten protesteren tegen *deze fiscale dolheid* en hij waarschuwt: *als er niet spoedig van gemeentewegen andere maatregelen worden getroffen wij de emigratie van diamantbewerders naar Antwerpen (waar men bijna niet belast is) zullen bevorderen, inplaats van haar, zoals nu te belemmeren.*⁸

Ook in het goede jaar 1904 weet de belastinginspectie de bondsleden van de diamantnijverheid te vinden. *Het Weekblad: De extra-contributie (aan de bond) wordt uitstekend betaald. Vooral door de klovvers. Van één klovverswinkel ontving men in een week f 100 extra van 8 man en dat on-*

danks een inkomstenbelasting van 20%.⁹

De klovers, de bestbetaalde vaklui, worden kennelijk apart 'behandeld' en hoger aangeslagen dan anderen in de bedrijfstak. Maar de belastingdienst weet ook de anderen in de bedrijfstak te vinden. Amsterdam breidt op dat moment sterk uit en heeft grote behoefte aan inkomsten voor investeringen in de infrastructuur van de stad. Sinds de Kaapse Periode wordt de diamantnijverheid in Amsterdam vaak gezien als kurk waarop de gemeentelijke begroting drijft. Dat imago is te begrijpen zolang het goed gaat, maar wekt natuurlijk weerstand in moeilijke tijden. In 1906 gaat het goed. De hoogte van de inkomstenbelasting kan vooral dankzij de goede uitkomsten van de diamantnijverheid gehandhaafd worden op *het ongehoorde cijfer van 5%, exclusief het maximum aan opcenten*.¹⁰

Van dat percentage liggen wij anno 1997 niet wakker, maar toentertijd kon een procent meer of minder aanleiding zijn voor verhuizing. Het is bekend dat diamantbewerkers om die reden de toen nog zelfstandige gemeente Watergraafsmeer als woonoord kozen.

In Hilversum liep de inkomstenbelasting tussen 1900 en 1910 op van 1,75 tot 3%. Omstreeks 1906 was de inkomstenbelasting ongeveer de helft van die in Amsterdam. Die factor heeft zeker een rol gespeeld bij de vestiging van veel Amsterdammers, waaronder diamantbewerkers, in Hilversum. In een proefschrift wordt dit beeld bevestigd. Ook daarin het beeld van diamantbewerkers die verbolgen zijn over het feit dat men zwaarder belast wordt dan anderen *die door slechte controle de dans ontspringen*. Menig werkgever *bekruipt de lust zich elders te vestigen*. Hilversum lijkt een tijdelijke toevluchtsoord. Later wordt Antwerpen de nieuwe plaats van vestiging, waarnaartoe *veel werkgevers door den fiscus zijn gedreven*.¹¹

De harde hand van de A.N.D.B.

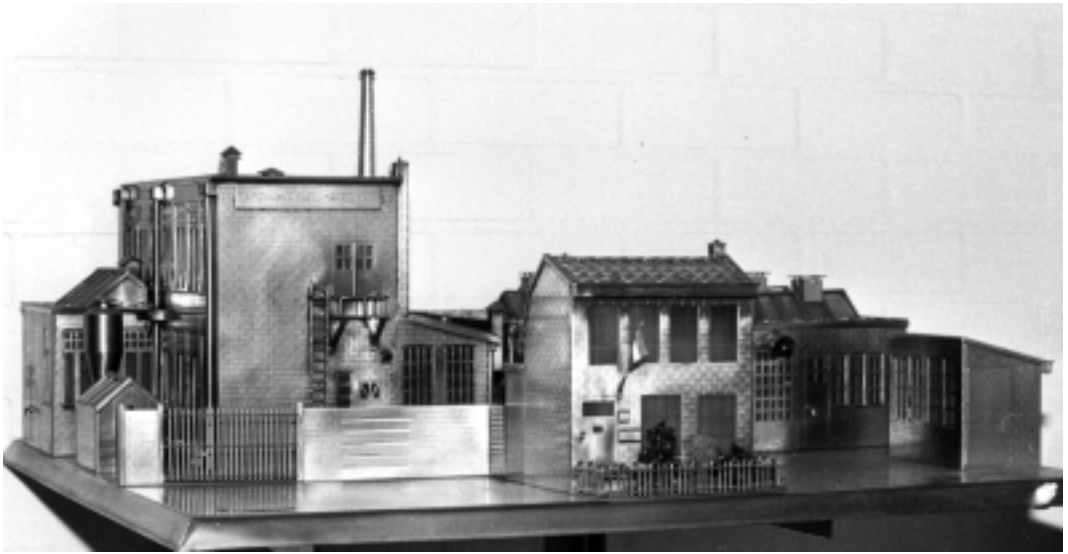
Hiervóór is al de succesvolle start van de A.N.D.B. in 1894 beschreven. In feite is het de eerste op moderne leest geschoeide vakbeweging. In de eerste plaats behartigt men het economisch en maatschappelijk belang van de leden, maar spoedig zet men ook in op de culturele verheffing van de achterban. Daarmee is de Bond een voorloper in de Nederlandse vakbeweging, die de stoot

geeft tot oprichting van onder meer het N.V.V. (1906), de Amsterdamse Bestuurders Bond en van organisaties op het gebied van kunst en onderwijs.

Met de samensmelting in 1894 van de kleine bondjes van diamantbewerkers tot de grotere A.N.D.B. komt nog geen einde aan de onderlinge tegenstellingen en het onderlinge wantrouwen. De joodse slijpers hebben lang gearzeld om mee te doen maar nu verwerven ze hun plaats in de nieuwe organisatie. De tegenstelling tussen joodse en andere slijpers lijkt door de éénwording echter niet verdwenen. Een deel van de niet-joodse slijpers heeft bovendien problemen met de socialistische signatuur van de A.N.D.B. Ze organiseren zich in eigen verenigingen: Patrimonium (protestant) en St. Eduardus (rooms-katholiek). Ook een deel van de joden sluit zich aan bij een eigen vereniging: Betsalel. Vooral in de eerste jaren na de oprichting in 1894 wordt de A.N.D.B. door deze zusterorganisaties fris tegengewerkt.

We hebben enige aanwijzingen gevonden waaruit blijkt, dat de in Hilversum gevestigde slijpersbazen en slijpers (veelal Nederlands Hervormd) zich wilden ontworstelen aan het juk van de A.N.D.B. omdat men er zich niet thuisvoelde. Als Hester, een bestuurslid van de bond, in 1902 een bezoek brengt aan de vier Hilversumse slijperijen levert dat een tendentieuze stukje op in het *Weekblad*. Een baas wordt geciteerd die meent *dat zijn werklieden groot gelijk hadden met buiten de Bond te staan en zich met het hele zootje niet te bemoeien*. Brakkee, een versteller (een diamantslijper gespecialiseerd in het 'verstellen' van de diamanten tijdens het slijpproces, red.), *is nog nooit lid geweest. Dat heeft i zo met de moedermelk ingezogen, zijn hele natuur strijdt dus tegen de onze in*. En gewaarschuwd door enige bondsleden besluit de schrijver het bezoek aan de slijperij aan de Laarderweg maar niet te beginnen, *want men moet daar een luik door en erg is men niet op visite gesteld en dan moet het luik wel eens voor vrij onrechte doeleinden gebezigd worden*. Kortom, Hilversum is in 1902 een bonds-onvriendelijk nest.¹²

Van Reynard Boonacker, de slijpersbaas van slijperij De Bloem aan de Diamantstraat 48, kreeg eindredacteur Henri Polak een snedige repliek op het verhaal van Hester, waarin Boonacker werd opgevoerd als iemand die bij het bezoek van Hes-

Maquette van de inmiddels gesloopte metaalwarenfabriek van Bredemeijer aan de Oude Torenstraat. Het hoge gebouw links is in 1909 gebouwd door de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van Diamantslijperijen 'Cullinan'. Er werden 60 slijpmolens in geplaatst. (foto C. v.d. Voort) Rechts een advertentie van de Stoomdiamantslijperij 'Cullinan'. Uit deze advertentie blijkt dat het bedrijf zijn apparatuur ter beschikking stelde waarvan iedere individuele slijper tegen betaling gebruik kon maken.

ter in het ooglopend stil werd. Hij maakt in zijn reactie de reden daarvoor duidelijk. *Niet het feit dat u, meneer Hester, als bondsbestuurder kwam controleren maar om de wijze van uw optreden die mij deed denken aan het optreden van een slavenhandelaar tegenover zijn slaven, alleen de zweep ontbrak. Nee, ik had mij u als sociaal democraat anders voorgesteld en ik ben door uw toedoen een stap verder van uwe richting verwijderd. Ik meende dat tegenover een persoon als u het spreken zilver maar het zwijgen goud was.*

Lastige mensen daar in Hilversum, moet Henri Polak hebben gedacht en hij laat de reactie van Boonacker een paar maanden liggen om hem dan alnog in het *Weekblad* te plaatsen om de schijn van partijdigheid te voorkomen, zoals hij minzaam in een aangehecht kattebelletje bij de brief schrijft.¹³

Onderkruiperij

De strijdwijze van de A.N.D.B. wekt weerstand op. En dat niet alleen bij de werkgeversorganisatie, de

„CULLINAN.”
Stoomdiamantslijperij „CULLINAN.”
HILVERSUM.
 Intercomm. Telefoon 94.

Tarief:
 Molenhuur per dag en per molen 60 cent.
 Verstelpitten „ „ „ „ pit 12 „

Ruime Lokalen.
Gezonde Ventilatië.
Centrale Verwarming.
Electrische Lichtinstallatië.
1e klasse Machines.

Grootste Bedrijfszekerheid.
 Eventueele inlichtingen verstrekt
 gaarne

DE DIRECTIE.

Algemene Juweliers Vereniging (A.J.V.), maar ook onder de werklieden die naar het oordeel van de Bond georganiseerd zouden moeten zijn. Zelfs de eigen leden worden soms hard aangepakt. Mis-

Diamantslijperijen in Hilversum

Hieronder worden de slijperijen zich tussen 1887 en 1910 in Hilversum vestigden in volgorde van vestiging genoemd (met dank aan Egbert Pelgrim).

Adres en oprichtingsjaar	Eerste eigenaar	Staat van het pand
Noorderweg. 1887	Gebouwd door J.R. Boonacker	Gesloopt
Laarderweg 149. 1895	In het gebouw van ijzergieterij Ensink & Co.	Gesloopt
Diamantstraat 48. 'De Bloem' 1897	Meijer Salomon	Magazijn, boven woning
Havenstraat 99. 1898	J.C. Jaakke	Verbouwd tot winkel
Kerklaan 1. bijgenaamd 'De voetbal'. 1900	J.C. Jaakke	Verbouwd tot woonhuis
Hoge Laarderweg 79. 1900	G.A. Roos en M. Demmendaal	Niet meer herkenbaar
Geuzenweg 85a. 1906	A.L. Danko	Niet meer herkenbaar
Liebergerweg 3. 'De volharding'. 1906	F.F. Kramer	Thans timmerfabriek
2 ^e Nieuwstraat / Floralaan 2. 'Flora'. 1906	H. Lodder & Co.	Wordt thans verbouwd
Leeghwaterstraat 100. 1906	Roelof Wouters & co.	Bestaat nog
Violenstraat 1907	P. Buijs	Thans schuur
Oude Torenstraat 19a 'De Cullinan'. 1909	G. Veerman	Gesloopt
Hortensiastraat 35. 'De Gijsbrecht'. 1909	J. Ferree	Verbouwd tot supermarkt
Roeltjesweg 19a. 1909	G.T. de Haan	Gesloopt
Eikbosserweg 106. 1910	H. Keune	Verbouwd, thans drukkerij
Eikbosserweg 120. 1910	F. Keune	Verbouwd

standen worden onomwonden en hier en daar wat demagogisch in het *Weekblad* gesignaleerd. Zwarte lijsten worden gepubliceerd van wanbetalers die hun bijdrage aan de weerstandskassen niet voldoen. Verder worden slijpersbazen en slijpers die zich onttrekken aan de overeenkomsten die de Bond heeft bevochten als onderkruipers gebrandmerkt en worden hun namen in het *Weekblad* afgedrukt. Leden wordt verboden voor deze bazen en hun opdrachtgevers, de juweliërs, te werken.

Zeker onder de slijpersbazen en slijpers van de eerste Hilversumse diamantslijperijen zijn er velen niet georganiseerd. Met hun vestiging in Hilversum lijken ze zich te ontworstelen aan de invloed van de soms autoritair optredende vakbond. Ze willen liever opereren als 'vrije jongens' en hebben geen zin in verplichte afdracht van contributies voor stakingskassen of steunmaatregelen voor zieke collega's. Dit soort lieden is de Bond een doorn in het oog en ze krijgen er van langs. Al in 1895 wordt gewaarschuwd voor onderkruiperspraktijken in de ijzergieterij van Ensink & Co aan de Laarderweg, waar zes slijpersmolens zijn opgesteld. Daar zou de heer Schou, een uitgebannen lid van Patrimonium *onder het loon werken*. Dat bericht wordt later gerectificeerd, maar het wantrouwen blijft: *Waarom hij dan wel in Hilversum moet werken is voor ons een raadsel. Gebrek aan molens is in onze stad niet.*¹⁴

Als in september 1896 de 'onderkruipers'

Loonstein en Baruch proberen te werken in de fabriek van de Gebr. Boas te Amsterdam worden ze onder druk van het personeel weggewerkt. Ze vertrekken naar Hilversum, waar een juwelier ze een jaar werk garandeert. Het *Weekblad* verzucht: *Wij zijn tenminste van die lui verlost: en als ze weer in onze handen vallen.*¹⁵ En in 1901 rekt Polak af met de drie dan bestaande fabriekjes in Hilversum, waar een geur van onderkruiperij hangt, *een voortwoekend gevaar voor het levensbestaan van alle diamantbewerkers*. En hij besluit strijdvaardig: *Werkgevers die er opuit zijn de werklieden in het Gooi te laten sappelen onder zeer bedenkelijke arbeidsvoorwaarden; dezulken zullen wij pogen te contrarieëren (= dwarsbomen).*¹⁶

Een notoire recidivist voor de Bond is de heer Jaakke, voor wie nauwelijks meer gewaarschuwd hoeft te worden, stelt eindredakteur Polak in het *Weekblad*: *De man is een beroeps-onderkruiper van het ergste soort, waartegen bij herhaling is opgetreden. Toen we het hem hier te warm maakten verkaste dat heertje met zijn uitgestreken gezicht alsof hij geen tien kan tellen, naar Hilversum, om daar zijn practijken voort te zetten*. En hij sneert verder: *Een hartverheffend schouwspel, die principiële onderkruipers, die met klaplopers en uitgeworpenen tezamen, het bestaan hunner vakgenoten in gevaar brengen, de met zoveel strijd en opoffering verkregen arbeidsvoorwaarden ondermijnen. Hoe lang zullen onze Christen-*

*leden (want dat euvel schuilt alleen onder de Christen-slijpers en verstellers) dat nog dulden?*¹⁷

De macht van de Bond blijkt ver te reiken. In 1906 is de situatie ten gunste gewijzigd. Vrijwel alle diamantbewerkeren zijn nu georganiseerd, ook in Hilversum. De vier nieuwe bedrijven die daar in dat jaar worden opgericht krijgen een goed onthaal in de berichtgeving van de Bond. De nieuwe fabriek aan de Liebergerweg wordt als voorbeeld gesteld voor de Amsterdamse ondernemers en de nieuwe fabriek van de heer Wouters aan de Leeghwaterstraat wordt juichend beschreven als een *modelfabriek*!¹⁸ Onderkruiperij lijkt dan geen reden reden voor vestiging in Hilversum te zijn. Diverse advertenties in het Weekblad van de A.N.D.B. geven aan dat de bedrijven in Hilversum in het gareel lopen en zijn geaccepteerd. In de vrijwillige afdracht van steungelden voor stakers in andere bedrijfstakken slaan de Hilversumse bedrijven geen gek figuur. Ook dragen ze behoorlijk bij aan het Koperen Stelen Fonds 'Nieuwe Levenskracht'.

Andere motieven voor de vestiging?

Het verzet tegen de Bond lijkt anno 1906 niet meer de belangrijkste drijfveer voor vestiging van diamantbewerkeren in Hilversum. De fiscale kwestie moet in dat jaar bij de vestiging de doorslag hebben gegeven. Een aantal andere factoren spelen op de achtergrond mee. Te wijzen valt op de roep van het Gooi als plaats waar het gezond wonen is. Het bondslid Van der Heijden, die als borstlijder wegens zijn gezondheid naar buiten moest, kiest Hilversum als werk- en woonplaats. Maar als dat gepaard gaat met het werken in een slecht geventileerd fabriekje, stelt het *Weekblad*, *merkt men van de heerlijke Gooise lucht niet veel*.¹⁹

Toch moet die roep van Hilversum als gezond woonoord wel een rol hebben gespeeld bij de diamantbewerkeren. Al was het maar door de oproep van een onderwijzer in het Bondsblad in 1906 waarin hij een lans breekt voor het idee om met de proletarische jeugd een tijdje de stad uit te gaan. *In geriefelijke houten gebouwen, bijvoorbeeld in Bussum of Hilversum*.²⁰ Zo'n oproep zet je aan het denken, en zeker als er vraag is naar diamantslijpers in Hilversum kom je als hardwerkende vader van een gezin op de gedachte om te verhuizen.

Enkele andere factoren hebben in mindere ma-

te een rol gespeeld bij de verhuismotieven. De bedrijven die zich vanaf het midden van de jaren '90 vestigden hebben gebruik kunnen maken van gunstige gastarieven in Hilversum voor hun gasmotoren die de kracht voor de slijpmolens leverden. Ook de lagere huurtarieven voor de slijpmolens in Hilversum worden hier en daar genoemd maar die moesten in het begin ook lager zijn door de hierboven beschreven onderkruiperij, waarbij tegen minder loon werk werd aanvaard. De verhuurende molenbazen konden met minder genoegen nemen omdat ze geen rekening hoefden te houden met een afdracht aan de bond.

De slechte behuizing in Amsterdam is als afstotende factor van invloed geweest. Zeker rond 1906 werd er in Hilversum volop gebouwd. De voor die tijd goede woningcomplexen die voor arbeiders werden opgericht, met name in het Bloemenkwartier, zullen de komst naar hier hebben gestimuleerd.

Na 1906

Met de zes nieuwe diamantslijperijen die in 1906 Hilversum als vestigingsplaats kiezen, is het grootste aantal nog niet bereikt. Dat gebeurt in 1912 als hier een dertiental bedrijven staan geregistreerd. En dat ondanks de 'hypotheekcrisis' van 1908, die vooral de bouw treft maar ook het conjunctuurgevoelige diamantbedrijf stevig raakt. Na 1910 gaat het weer wat beter, maar daarna zet een neergang in die de bedrijfstak weer ver terugwerpt. Hoewel Nederland als neutraal land buiten het directe geweld van de Eerste Wereldoorlog blijft, zijn de economische gevolgen catastrofaal. Er komt een tekort aan allerlei basisvoorzieningen. In 1916 moet 25% bezuinigd worden op de kolenvoorziening. De diamantnijverheid wordt gedwongen om alle overgebleven slijpers (de helft is werkloos) te concentreren in een beperkt aantal fabrieken. De A.N.D.B. begeleidt de impopulaire beslissingen die moeten worden genomen. In Amsterdam blijven er zo 24 bedrijven over en in Hilversum twee: 'Flora' aan de 2e Nieuwstraat 42 (later Floralaan 2) en 'Gijsbrecht' aan de Hortensiastraat 35.

Na de oorlog herstelt de bedrijfstak zich snel. In 1919 zijn er alweer 12.000 man aan het werk en deze gunstige situatie duurt voort tot de beurskrach van 1929. Die klap komen de slijperijen in Hilversum niet meer te boven. De laatsten verdwij-

nen rond 1930 en daarmee komt een eind aan een periode van 40 jaar diamantslijperij in Hilversum. De slijpers zelf zijn daarmee nog niet verdwenen. In 1936 wonen nog altijd 60 diamantslijpers in Hilversum.²⁰ Werkforensen, die hun brood uitsluitend in Amsterdam verdienen.

Noten

1. Jan Lamme en Bart Laroo, *Hilversum rond de eeuwwisseling*, doct. scriptie Amsterdam 1979, grafiek 4/43. Hier blijkt dat tussen 1902 en 1906 het aantal werkmanskaarten voor treinreizen naar Hilversum dat vanaf Hilversum ruim overtrof.
2. ibidem, grafiek 4/17, pag. 159, bouwactiviteiten Hilversum 1900-1910, bron gem. verslagen.
3. ibidem, gegevens ontleend aan hoofdst. 3.3.5., pag. 79-89.
4. ibidem, bijlage 3-11, pag. 15, steekproefuitkomst migranten Hilversum 1906. In dat jaar geeft 7.9% van de vestigers en 4.7% van de vertrekkers op werkzaam te zijn in de diamantnijverheid.
5. Nico van Zwet Slotemaker, *Amsterdam City of Diamonds [1586-1986]*, Diamond Foundation, Amsterdam 1986.
6. Zie ook: C.A. van der Velde, *De A.N.D.B., een overzicht van zijn ontstaan, zijne ontwikkeling en zijne betekenis*, Amsterdam 1925.
7. Het A.N.D.B.-archief is ondergebracht bij het Instituut voor Internationale Sociale Geschiedenis te Amsterdam (IISG).
8. *Weekblad A.N.D.B.*, 9 dec. 1898.
9. ibidem, 25 maart 1904.
10. ibidem, 22 juni 1906.
11. H. Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam*, proefschrift Gem. Univ. van Amsterdam, 1936. p. 182.
12. *Weekblad A.N.D.B.*, 21 februari 1902.
13. Archief A.N.D.B., map 3020/4, IISG.
14. *Weekblad A.N.D.B.*, 27 dec. 1895 en 10 jan. 1896.
15. Ibidem, 18 september 1896.
16. Ibidem, 8 maart 1901.
17. Ibidem, 10 mei 1901.
18. Ibidem, 20 juli 1906 en 17 aug. 1906.
19. Ibidem, 8 maart 1903.
20. Ibidem, 20 juli 1906.
21. H. Heertje, *De diamantbewerkers van Amsterdam*, proefschrift 1936, pag. 235. Berichten over Jaakke in het *Weekblad A.N.D.B.* van o.m. 1897 (11/6, 18/6 en 10/9), 1899 (24/2, 28/4, 19/5), 1901 (10/5), 1909 (22/10).